

Glück Jenő

Az aradi zsidóság átrendeződése (1919–1944)

A Kárpát-medence zsidóságának történetében jelentős helyet foglal Arad városa és vidéke, egyaránt vallási, gazdasági és politikai téren.

Csoportos megjelenésük első nyomait a 13. század elején találjuk meg kapcsolatban a Maroson folyó sókereskedelemmel. Igaz, csakhamar beleütköztek az Aranybulla tiltó rendelkezéseibe (1222). Hosszú szünet után Lippán megtelepedtek Spanyolországból kiűzött szefárdok Törökországon keresztül felszivárgott hírmondói és helyet találtak az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság között folyó kereskedelemben. E megtelepedés sem volt hosszú életű és áldozatul esett 1595-ben a várost visszafoglaló erdélyi csapatoknak. Hasonló helyzet alakult ki 1685-ben Aradon, a Bécs alól visszaszorított török hadakat üldöző császári csapatok nyomán.¹

A 18. században Aradra már askenázi családok telepednek és fokozatosan megerősödnek mind számbelileg, mind gazdasági téren, leküzdvé egyre többet az eléjük tornyosuló akadályokból. Az 1848–49-es forradalmat megelőzően kezükben tartották a vidék hatalmas mezőgazdasági termelésének forgalmazását döntő mértékben, ugyanakkor 103 kézműves műhely működött, 26 iparágban. Mittelmann-féle szeszüzem 1847-ben már gőzgépet is beállított.²

A 19. század második felében, tovább terebélyesedett ipari és kereskedelmi tevékenységük, amelynek csúcspontját a Neumann-féle szeszgyár képezte, Közép-Európa legnagyobb ilyenfajta létesítménye.³

Ugyanakkor növekedett a zsidóság száma. Arad városában 1910-ben 6295 főt írtak össze.⁴

Az aradi zsidóság felemelkedésében szellemi téren fordulópontot jelentett Chorin Aaron főrabbi működése (1789–1844), aki a vallási reform és a kulturális felemelkedés előharcosa volt. Vonalát hívei nagy többsége követte. Csekély kisebbség határolta el magát és csupán újabb északi bevándorlókkal kiegészülve volt képes 1904-ben egy ortodox hitközséget teremteni.⁵

¹ Márki Sándor: Arad szab. kir. város és Arad vármegye története, II. Arad, 1895: 130, 261. Eugen Glück: Date noi despre evoluția demografică a populației evreiești din Transilvania. Epoca principatului. (sec. XVI+XVII) Revista Istorică 3-4/1992, 303–320. Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România. I. București, 1986: 86.

² Pollák Henrik: Adatok a magyar izraeliták statisztikájához. Első magyar zsidó nap-tár és évkönyv 1848 szököévre. Első évfolyam. Pest, 1948: 124–125, 128–131.

³ Gaál Jenő: Arad vármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási, és közművelődési állapotának leírása. Arad, 1898: 309.

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. 64k: 102, 161/165. Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1921: 51–59. Krause Abraham: A régi Erdély – Arad, Tel-Aviv, 1993: I–19.

⁵ Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România, București 2000, III–1: 359, 536, 548; II/2, 67, 72, 177, 435. Iosef Cohn: Die Juden der Revolution. Arad, 1878 passim. Moshe Gamily-Weinberger: Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944), București, 1994: 161.

A reformmozgalomba kapcsolódik be egyaránt az állampolgári egyenlőségért indított mozgalmuk és a magyarosodás folyamatának felerősödése. Ennek első mérföldköve, Steinhartd Jakab főrabbi magyar szentbeszéde a zsinagógában 1845. április 18-án volt.⁶

A népszámlálási eredmények tükrözik a magyar anyanyelv folyamatos előretörését. Így 1881-ben, az aradi izraeliták 72, 1891-ben 83,3, 1900-ban, 92,1 és 1910-ben, 96,3 százaléka használt magyar anyanyelvet. E helyzet következtében a hitközség a 19. század harmadik negyedében fokozatosan áttért a magyar hivatalos nyelvre, az elemi iskolában pedig 1872-ben biztosították e tannyelvet.⁷

A 19. század második felében jelentkező pre-cionista mozgalom nyomán, a jeruzsálemi Mea-Sharim-ba csupán mutatólag költöztek aradi családok. Nem volt érzékelhető befolyása 1894 után a cionista mozgalom egyik szárnyának sem.

Az első világháborút követő forradalom (1918) után gyorsan pergő események közepette Sárkány Ferenc polgármester intézte jórészt a város ügyeit. Ő adta át többek között 1919. július 5-én a román közigazgatás képviselőinek a várost. Az új helyzetben az aradi zsidóság lényegében várakozó álláspontra helyezkedett. Az új román vezetés, elsősorban az aradi származású személyiségek, mint Vasile Goldiș és Ștefan Cicio Pop, igyekeztek megnyugtatni a zsidóságot is, elsősorban a gyulafehérvári nagygyűlés demokratikus határozatainak hírével. Valójában igyekeztek előmozdítani a zsidóság elkülönülését a magyar kisebbségtől, amit az 1922-es aradi cionista kongresszuson Vasile Goldiș meg is fogalmazott.⁸ Természetesen számos aradi izraelitában tovább élt az aradi román sajtóban (Tribuna és Românul) az elmúlt évtizedekben megjelent antiszemita cikkek emléke, valamint a romániai hittestvérek állampolgársága körüli bonyodalmak ismerete.

A követendő út kérdésében viszont súlyos problémák tornyosultak. A repatriálás nem volt járható út a Magyarországon kibontakozó „fehér terror” közepette. Referenciaszámba ment dr. Fényes Sándor orvos esete, akit 1920 szeptemberében kitoloncoltak,⁹ Amerika felé nem mutatkozott most nyílt út, Palesztina sem volt csábító. Ilyen körülmények között a helyben maradás képezte az egyetlen megoldást, hiszen a többség még abból indult ki, hogy izraelita vallású magyar. Ezt az álláspontot fejtette ki Schütz Henrik, az aradi neológ hitközség elnöke az Aradi Közlöny 1921. október 5-i számában. Úgy látszik, hogy álláspontjukban osztozott Vágvölgyi Lajos főrabbi is.¹⁰

Ugyanebben az időszakban találkozunk a cionista mozgalom tevékenységének kezdetével. Egy három tagú küldöttség 1920. január 5-én felkereste az alprefektust és bejelentette az Erdélyi és Bánáti Zsidó Nemzeti Szövetség aradi szervezetének közelgő megalakítását.¹¹

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények, 27k.:135; 61k.:248-249. Bárány József: Steinhartd Jakab (1817–1885), Magyar Zsidó Szemle, 1885: 230–235.

⁷ Günbaum Miksa: Az aradi izr. hitközség iskoláinak története. Arad, 1896. Az aradi izraelita fiú és leányiskola értesítője 1911–1912. Glück Jenő: Az erdélyi zsidó oktatás történetéből. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3-4/1994: 102.

⁸ Aradi Hírlap, 299 sz., 1918. XI-17, 8, 1334 sz., 1922. IX 12:6. Aradi Közlöny, 262 sz., 1918. XI. 17:7. Patria 48 sz., 1920. III. 5:5. Carol Iancu: Le combat international pour l'émantipation des juifs de Roumanie. Documents et témoignages I. Tel-Aviv, 1998.

⁹ Új Kelet, 60 sz. 1920. IX. 20: 3.

¹⁰ Aradi Közlöny, 1921. X. 5:2

¹¹ Istoria evreimii arădene, Tel-Aviv, 1996:67. (köv. Arad).

A trianoni békeszerződés közelgő aláírása illetve annak megtörténte szükségessé tette az új helyhez történő alkalmazkodást. Egyelőre egyetlen vonalon sem merült fel a közösség létesítése a hegyeken túli testvérszervezetekkel.

Az aradi cionisták álláspontját végeredményben azonosíthatjuk Fischer elnök kolozsvári nyilatkozatával, amelyben kijelentette, hogy szervezetük tudomásul veszi a befejezett tényeket és igyekeznek helyüket biztosítani a román állam kereteiben (1920. január 8.).

A zsidóság szervezeti széttagoltsága folytán, fontos szerepet játszottak a hitközségek álláspontjuk kialakításában. Az ortodoxok, aradi küldöttek részvételével, 1920. január 6-án Désen gyűlést tartottak és ott elhatározták, „hogy az állam keretében nemzeti kisebbségként óhajtanak élni és következetesen igényt tartanak mindazon jogokra, amelyek megilletnek egy nemzeti kisebbséget”. Végül 1920. augusztus 10–12-e között Nagyváradon megalakították az Erdélyi Ortodox Központi Irodát. A neológok részéről 1921-ben Nagyváradról indult kezdeményezés, majd Schütz Henrik aradi hitközségi elnök felhívására 1922. június 22-én Kolozsváron elhatározták az Erdély-Bánsági Izraelita Hitközségek Szervezetének megalakítását, amit Nagyváradon 1922. augusztus 31-én, véglegesítettek.¹²

A harmincas években a fokozódó antiszemita nyomás következtében föderális alapon egyesültek a hegyeken túli szervezetekkel.

Arad zsidó lakossága 1910–20 között, az ismert események közepette visszaesett, majd 1920 után újra növekedett, főképpen a falvokról beköltözöttekkel, akiket megpróbálták az 1918–1919-es mozgalmak. Hasonlóképpen növekedett a máramarosiak beszűrődése. Az 1930-as népszámlálás 7801 izraelitát tüntet fel, ami a lakosság 10,1%-ának felel meg. A népszámlálás nyilvánosságra hozott adatai nem tartalmazznak összefüggő adatokat a nemzetiségi és vallási hovatartozás viszonyáról. A megfelelő rovatba 29 978 személyt jegyeztek be mint magyar nemzetiségűt, míg ugyanakkor 41 161 lakos nyilatkozott úgy, hogy magyar anyanyelvű. Ez utóbbi rovatba bőségesen beleférnek az izraeliták anél is inkább, mivel mindössze 687 személy nyilatkozott úgy, hogy jiddis anyanyelvű. Megjegyzendő, hogy az 1910-es népszámlálás gyakorlatával ellentétben e nyelvet megkülönböztetik a némettől.

A népszámlálásnál külön rovatot nyitottak a zsidó nemzetiségnek is, amelyben 7057 állampolgárt tüntettek fel.

Az 1942-es külön népszámlálás Aradon 9472 olyan személyt jegyzett fel, akiket az érvényes fasiszta törvény zsidónak nyilvánított, beleértve 408 megkereszteltet és az előző évben a falvakból egyetemlegesen kitelepítetteket is.¹³

Az óslakos aradi zsidóságon belül 1944-ig továbbra is a magyar nyelv uralkodó. Az északi ortodox bevándorlók nyelve a jiddis maradt.¹⁴

A harmincas évek derekától az elkerülhetetlen román iskolázás folytán, a fiatalság körében terjedt a román nyelv használata. Érdekes azonban a magyar nyelvi kötődés ereje, a Palesztinába, illetve Izraelbe kivándoroltak körében. Így például az aradi származású

¹² Aradi Zsidó Hitközség Levéltára, dos. 78, 79, 80. (közv. Hitközség). Eugen Glück: Contribuții cu privire la integrarea evreilor din Transilvania în viața politică și religioasă a României (1918–1922), Satu Mare, Studii și comunicări, XIII. 1996: 219–229.

¹³ Recesământul general al populației României 1930. II. 8-9:525. Populația evreiască în cifre – memento statistic, 1945. (A zsidó világtalálkozó kiadványa).

¹⁴ Arad, 84–86.

Deutsch Efraim volt egyidőben az izraeli Hitahdut Olei Hungaria elnöke, Weinberger Magda pedig Wizo magyar osztályának vezetője.¹⁵

Az aradi zsidóság gazdasági helyzetét 1920 után fellépő általános fellendülés jellemezte. A központi helyet a Neumann-családnak közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt alapított textilgyára foglalta el, amely a védővamos politika folytán a román piac legnagyobb ilyen természetű vállalata volt, 1937-ben 3600 alkalmazottja, termelési értéke pedig következő évben meghaladta a 711 millió lejt.

Az első világháború előtti időből talpon maradtak a Neumann-család szeszgyára, valamint a hozzá kapcsolódó létesítmények.

A húszas évek fellendülésének idején, egymás után létesültek zsidó tulajdonú, vagy legalábbis vezetési közepes méretű iparvállalatok. Ezek között említhetjük a „Polychrom” festékgyárat, Keleti Kornél vezetésével, „Azurol” vegyi üzemet Kepper Béla irányításával, és az IMASA autóalkatrész-termelő és javító vállalatot Ablonczy József és Steigerwald Imre tőkéjével. Gyorsan felfejlődött a FITA, Stern Miksa vállalkozása, amely különböző kötöttáru gyártott. A Czettel faipari vállalat 1926-ban jött létre. A „Grundmann”, „Fatima” és a „Domán” vállalatok vasipari termékeket dobtak piacra. Az első világháború előtről származó papírgyár áldozatul esett a hegyeken túli konkurenciának.

Az 1929-1933-as világgazdasági válság nyomán visszaeső ipari termelés után bevezetett iparpolitika kedvezett a hegyeken túli tőkebeáramlásának. E változások legjelentősebbike a vagongyárat érintette, amely a Max Auschnitt vezette pénzcsoport érdekkörébe került. Ugyanakkor a zsidó érdekeltségű közép- és nagyvállalatok alapítása jóformán megszűnt és csupán az „Iron” rádiókészítő üzemet említhetjük (1936).

Az 1938-ra kikristályosodott helyzetben Aradon 21 ipari vállalat ért el legalább évi 10 millió lejes termelési értéket, ezek közül 12 zsidó érdekeltségű volt.¹⁶

A bankok terén a helyi tőke, beleértve a zsidót is, már a húszas évektől visszavonulóban volt. A „Banca Românească”, a „Banca de Credit Român”, valamint a zsidó érdekeltségű „Banca Marmarosch Blank et Comp” uralkodó szerepet vívott ki, a helyiek közül pedig az „Ipari és Népbank” csődöt mondott. A zsidó közeletben azonban továbbra is a helyi bankárok vezető szerepet játszottak, elsősorban Lakatos Aladár, aki 1936-ban a neológ hitközség elnöke lett.

A zsidóság részesedése a kereskedelmi életben is jelentős volt. A falusi hálózatot ellátó öt nagykereskedő közül négy zsidó volt. A városban ők uralták 1940-ig a főtéri hálózatot. A harmincas évek végén készült kimutatás szerint 350 bejegyzett kis- és nagykereskedelmi cég létezett Aradon, amelyek közül 278 érdekeltségük körébe tartozott (79,42%).

Az első világháborút követő években a zsidók jóformán kiszorultak a közszolgáltatból. Ugyanakkor előkelő helyet foglaltak el a magántisztviselői szférában és a szabadfoglalkozások keretében. Megemlíthetjük, hogy 1937-ben a városban működő 106 orvosból, 41 izraelita volt, ugyanakkor az ügyvédkamara 141 tagjából 46 volt zsidó. Jóval kisebb volt szerepük a mérnökök körében és mintegy 20%-os részesedésük volt, főképpen a Neumann-család létesítményeiben.¹⁷

Az aradi zsidóság politikai szerepvállalása Aradon 1919 után jelentősen csökkent. A városi tanács működésének felfüggesztésével (1919), majd az 1925-ös közigazgatási tör-

¹⁵ Ibidem, 135.

¹⁶ Aradul permanență în istoria patriei. Arad, 1978:437, 438, 442, 445.

¹⁷ Ibidem, 484-485, Arad, 150-153.

vénnyel a nagyszámú virilista befolyása megszűnt.¹⁸ Ugyanakkor a szinte állandó ostromállapot rövid megszakításai alkalmával tartott 1926-os és 1928-as helyi választásokon a zsidóság a választott tagok között sem játszott jelentős szerepet.

Az országos választások alkalmával a sajtó hírt adott a Magyar Párt bizonyos támogatásáról, a választási törvény azonban az Arad megyei viszonyok közepette csak másodlagos eredményeket biztosított. A húszas években Románia-szerte kibontakozó erőszakos antiszemita hullám, amely pogromokban (Nagyvárad, 1927), egyetemi zavargásokban, a vasgárdisták gyilkosságaiiban, sőt bombamerényleteiben (Gyulafehérvár, Temesvár, 1938) öltött formát, arra készítette a cionistákat, hogy szakítsanak a más pártokkal való kombinációkkal és létrehozzák a Zsidó Pártot (1928). Ezen alakulat aradi szervezete 1931, 1932, 1933 és 1937-ben az országos választásokon jelöltet állított iltoi Adler Tibor személyében. A választási törvény adta jogrend és a leadott szavazatok összevetéséből arra következtethetünk, hogy a zsidó szavazók mintegy 60–70%-a e pártra szavazott.¹⁹

Az 1938-as államszín után megalakult Nemzeti Újjászületés Frontja aradi vezetőségére adta, hogy a zsidók beiratkozása nem kívánatos. A megalakuló Magyar Népközösségben felvették a zsidókat is, de 1940 után hivatalból törölték őket.

A két világháború között folytatódtak az erőfeszítések a megfelelő vallási, kulturális és jóléti intézmények valamint szervezetek működtetése érdekében. A legfontosabb intézmények továbbra is a hitközségek maradtak, elsősorban a neológ, amely a hívek, több mint 70%-át tömörítette. Élén Schütz Henrik állt, azonban 1936-ban a cionista befolyás növekedése nyomán lemondott, és helyébe Lakatos Aladárt választották meg. Elnöksége alatt a vezetőségben bizonyos kompromisszum jött létre a mérsékelt cionisták és a volt elnök hívei között.²⁰

A tanácskozási nyelv a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1942-ig a magyar maradt. Csúpan néhány, a hatóságnak bemutatandó jegyzőkönyvről készült román változat is, mint például a vasgárdista uralom idején rendőri engedéllyel tartott ülés esetében (1940. december 15.).²¹ A templomi rendtartást szintén magyarul fogalmazták meg (1933) és a prédikáció nyelve is a második világháború néhány évét leszámítva magyar maradt.²²

Az ortodox hitközség esetében a vallási oktatás terén a hébert szorgalmazták és általában a magyar nyelv használata beszűkült.

A hitközség mellett folyamatosan működtek a Chevra-Kadisa egyesületek, elsősorban a neológ, amely két évszázadra tekinthetett vissza. Mintaszerű temetőket tartottak és több segélyintézményt.²³ A neológ Chevra-Kadisa számos alapítványt kezelt, saját vagyona pedig 1935-ben 1,1 millió lejt tett ki.²⁴

Az 1913-ban alapított öregek otthona 20–40 munkaképtelen férfit fogadott be, felelőrszben tőkebefizetés alapján, felerőrszben hozadék nélkül.²⁵ Működött egy szeretetház, tanoncotthon, népkonyha a neológ nőegyesület kezelésében.

¹⁸ M. Carmely: i. m. 160. Gyulafehérváron az egyik zsinagógánál. Temesváron egy zsidó színtársulat előadása közben történt a bombamerénylet.

¹⁹ Arad, 70-75.

²⁰ Hitközség, dos. 96, 92.

²¹ Ibidem, dos. 99.

²² Ibidem, dos. 93.

²³ Ibidem, dos. 97.

²⁴ Ibidem, dos. 95., reg. 29.

²⁵ Ibidem, reg. 36.

Erdélyi viszonylatban egyedi gondoskodást jelentett a hatvani Deutsch és Reiner családok alapította fiúárvház 20 helyel (1870–1871), valamint a Fischer Eliz leányárvház (1905, 15-17 helyel). Ez utóbbi hatalmas épületét az első világháborúban hadikórházzá alakították, majd a román állami bábaképző vette át kényszerszerződéssel.²⁶ A fenti intézmények adminisztrációs nyelve a magyar volt, csupán az árvházakban szűkülte be, a román nyelvű iskolai oktatás révén.

A neológ hitközség 1919 után is fenntartotta elemi, iskoláját, amelyben befogadták az ortodoxokat, sőt jelentkező keresztényeket is. A húszas évek elején az úgynevezett Anghelescu-törvény és más központi intézkedések a zsidókat kizárták a keresztény felekezeti iskolákból, az iskolaszéket pedig választás elé állították, hogy románul vagy héberül tanítsanak. Vágvölgyi Lajos főrabbi csatlakozott Kecskeméti Lipót nagyváradai főrabbi fáradozásaihoz, hogy legalább a hittanítás magyar maradjon.²⁷

Az aradi elemi iskolában 1922-ben kezdték bevezetni a román nyelvet, majd általánossá vált, a tanítóktól pedig a képesítés mellett a hatóságok a sikeres nyelvvizsgát is megkövetelték.²⁸ Az újonnan alakult aradi római katolikus főgimnáziumból 1923-ban kellett távozniuk az izraelita növendékeknek. Ugyanakkor az iskolaszék folyamatosan magyar nyelvű jegyzőkönyvet vezetett a héber (ívrít) oktatását mellőzte és 1933-ban csupán fakultatívan engedélyezte.²⁹ Kulturális téren megemlíthető részvételük a Kölcsény egyesületben, amelyek főtájkára Szöllösi István volt. A cionista szervezkedés eredménye a wizo aradi szervezete.

Az aradi zsidóság kulcsszerepet játszott a helyi sajtó életében. A budapesti lapok konkurenciájától nagyrészt megszabadulva, uralkodó szerepet játszottak a helyi sajtó termékei. A legerjedtebb helyi lap a zsidó vezetésű Aradi Közlöny volt. Tulajdonosa a Stauber-család volt, újságírói közül pedig kiváltak Pilisi Géza, Nóti Károly, Károly József stb. A szinte állandó cenzúra ellenére a lap kimondatlanul közel állt a Magyar Párt vonalához és mérsékelt sérelmi politikát folytatott. Színes tartalma miatt, valamint az állandó román napisajtó hiánya miatt (1920–1931) a magyar nevelésű román értelmiség is előfizetője volt. A bécsi döntés (1940) után betiltották.

Olcsósága és déli megjelenése hozzájárult a Vörös László által szerkesztett Aradi Újság elterjedéséhez (1914–1936). Szántó György szerkesztésében jelent meg 1925–1927 között a „Periszkóp” irodalmi és művelődési folyóirat. Az állandó címváltoztatás ellenére folyamatosan megjelent a „Munkaadók Lapja”, Gabos Jenő szerkesztésében (1918–1940).³⁰

Arad művelődési életében komoly szerepet játszott a mindkét városi színházat bérelő Szendrey Mihály társulata, amelynek magyar előadásai az 1936–1937-es évadig folyamatosak voltak. Ezután román előadások is helyet kaptak, majd kizárólagossá váltak.³¹ Jelentős közönséget vonzottak Zala Béla előadóművész estjei is.

Az erdélyi magyar irodalmi életében az első világháború utáni években, többen szereztek az aradiak közül maradandó nevet. Szántó György (1893–1941) aradi terméséről kiemeljük „Sebastianus útja elvégeztetett” (1924), „Kék lovas” (1924), „Schumannal a

²⁶ Ibidem, reg. 37, 38.

²⁷ Ibidem, dos. 98.

²⁸ Ibidem, dos. 95.

²⁹ Ibidem, dos. 91.

³⁰ Az aradi megyei könyvtár sajtógyűjteményében.

³¹ Aradul permanență în istoria patriei, 594.

karneválban” (1925) című regényeket. Raffy Ádám (valódi neve Kupfer Miksa, 1898–1961) aradi éveiben vetette papírra „A máglya” (1936) és „A léleklátó” (1937) című regényeit.³²

Károly Sándor (1894–1964) részt vett az irodalmi mozgalmakban is, elsősorban a Helikon ellenzékében. Legismertebb műve az „500 emelet”, tudományos-fantasztikus regény (1929). A harmincas években a színpad felé fordult. Így 1935-ben mutatták be „Tá-lalva van...” című vígjátékát Nagyváradon, Temesváron, Aradon, majd Budapesten.³³

A Goga-kormány rövid szereplése (1937–1938) jelentette a nyílt antiszemita állampolitika kezdetét. A zsidók állampolgárságának felülvizsgálata főképp az utóbbi időben letelepedett ortodoxokat sújtotta, számszerű adatokkal azonban nem rendelkezünk. Ugyanakkor megerősödött a román tőke előretörése és több gyár, mint például a FITA, hatáskörébe került. A következő években a Neumann-család ügyes tőkeátollódások révén olyan jelleget biztosított gyárainak, amelyek érintetlenségét óvták. Magát Neumann Ferencet személyében kivételezték.³⁴

Újabb fordulóponthoz vezetett az 1940. augusztus 9-i törvény, amely meghatározta rasszista alapon a zsidó nemzetiség fogalmát és ugyanakkor három osztályba sorolta őket, ezek közül a dél-erdélyieket a legkedvezőtlenebben. Ekkor már élt az Antonescu diktátor által megfogalmazott meghatározás, hogy „nem csak zsidók, hanem magyarok is”.³⁵

A vasgárda és Antonescu közös diktatúrája (1940. szeptember–1941. január) számos antiszemita intézkedést kezdeményezett. Így kirekesztették a zsidókat az állami iskolákból, számos intézményt lefoglaltak (például a Deutsch árvaházat) és kisajátítottak több vállalatot. A legjellemzőbb azonban a kis- és középvállalkozások elleni roham volt, kényszerítve a tulajdonosokat lemondásra vagy legalábbis társak bevételeire. Hírhedté vált a Városligetben felállított puhító.³⁶

Az anarchista vasgárda félreállítása után (1941. január), a Neue Züricher Zeitung találó megjegyzése szerint Antonescu az előbbi módszereket a szervezet antiszemita politikával váltotta fel.³⁷

Földjeik kisajátítása után 1941-ben mintegy 1600 falvakon élő személyt Aradon összpontosítottak. A városi ingatlanok kisajátítása 645 létesítményt érintett. A fennálló üzletek és vállalkozások román „társainak” legalább 61%-os többségük kellett hogy legyen. A zsidó alkalmazottak tömeges elbocsátása nyomán az aradi munkaképes zsidó lakoságnak csupán 18,5%-a állt 1942-ben legális munkaviszonyban, szemben az országos 21,8%-kal.³⁸

E súlyos helyzet ellenére a zsidó öntevékenység igyekezett bizonyos kérdéseket megoldani. Így Aradon létrehoztak egy román tannyelvű középiskolát, kórházat és elhelyezték az öregeket és árvákat is. E tevékenységben vezető szerepet játszott Schönfeld Miklós főrabbi. Ezen időszakban veszedelmes pillanatot jelentett 1942-ben, a Besarábián, Bukovinában és Dorohoi megyében befejezett deportálás után a dél-erdélyi folytatás terve,

³² M. Carmily, i. m. 130–131.

³³ Románia Magyar Irodalmi Lexikon. București, 1991:635–638.

³⁴ Aradul permanentă în istoria patriei, 448.

³⁵ Eredetiben „ei sănt nu numai jidani ci și bozgori”.

³⁶ Arad, 90.

³⁷ Glück Jenő. Sajtójelentések a zsidókérdésről Romániában és Észak-Erdélyben. Századok, 6/1995:1366.

³⁸ Arad, 92, 95, 174–175.

amely Araddal kezdődött volna. A zsidóság vezetői ellenállásuk folyamán nagy segítséget kaptak Elena anyakirályné, a pápai nuncius, a svájci követ és más romániai és nemzetközi tényezők részéről. Végül a fentiek nyomán, valamint gazdasági megfontolások következtében a terv megbukott, amint erről 1942 szeptemberében Neue Züricher Zeitung hírt adott.³⁹

Újabb megpróbáltatás érte az aradi zsidóságot 1944 szeptemberében, miután Románia fegyverletétele után Aradot a magyar honvédség rövid időre megszállta (szeptember 13-21.). Az antiszemita Heszlényi szegedi hadtestparancsok intézkedései nyomán napirendre került a sárga csillag bevezetése, valamint a gettó felállítása. Az aradi zsidóság vezetőinek segítségére siettek az aradi magyarság vezetői, elsősorban Argay György, lutheránus püspök, Széll Lajos, a római katolikus egyházközség elnöke és sokan mások, s így sikerült elodáznia a végrehajtást, amihez budapesti letiltás is hozzájárult.⁴⁰

Ezután az aradi zsidóság történetében egy új korszak köszöntött be.

³⁹ Glück Jenő: Sajtójelentések, i.m. 1368.

⁴⁰ Arad, 180–181. Széll Lajos: Aradon éltem, Arad, 2000:94–101.